

TÜRK KAHRAMANLIK DESTANLARININ ÖKSÜZ-YETİM BAHADIRLARI*

The Orphan Heroes of Turkish Heroic Epics

Les héros orphelins des épopées turques

Doç. Dr. Mehmet AÇA**

ÖZET

Wu-Sunlarla Kök-Türklerin türeyişini anlatan metinlerde görülen öksüz-yetim bahadrlar, daha sonraki dönemlerde teşekkül eden Türk kahramanlık destanlarında da sıklıkla yer almakta ve öksüz-yetim bahadrların baş kahraman olarak yer aldığı bu tür destan metinlerinde olaylar, bahadrların intikam alması ve bozulan düzeni yeniden kurmaya çalışması girişimleri etrafında şekillenmektedir. Kazak, Kırgız, Altay, Şor, Hakas, Tıva gibi Türk topluluklarının kahramanlık destanlarında destan kahramanının, obasını yağmalayan, ulusunu tutsak eden, ailesini tutsak eden ya da öldüren han ve kabilelere karşı yürüttüğü intikam mücadelesi sıklıkla işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Öksüz-yetim bahadrlar, Türk kahramanlık destanı, Maaday-Kara, Wu-Sun

ABSTRACT

The orphan heroes who are seen in the texts expressed the derivation of Kok-Turks and Wu-Suns, are oftenly been in Turkish heroic epics which occurs in the later periods. The events in these epic texts where the role of orphan heroes was a star, have been figured out the works of the heroes such as taking revenge and reconstruct the destroyed cosmos. The revenge struggle throughtout the khan's and tribes that killed, kidnapped the family or nation and destroyed the nomad group of epic's hero is often pointed out in the heroic epics of Turkish communities such as Kazak, Kırgız, Altay, Şor, Hakas, Tıva.

Key Words

Orphan heroes, Turkish heroic epic, Maaday-Kara, Wu-Sun

Bahadrların obasının, ilinin düşman tarafından yağmalanması, ailesinin tutsak edilmesi ya da ortadan kaldırılması ve öksüz-yetim kalması, pek çok kahramanlık destanında konunun şekillenmesi ve gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Kazak, Kırgız, Altay, Şor, Hakas, Tıva gibi Türk topluluklarının kahramanlık destanlarının konu özellikleri gözden geçirildiğinde destan kahramanının, obasını yağmalayan, ulusunu veya ana-babasını tutsak eden ya da öldüren düş-

man han ve kabilelere karşı yürüttüğü intikam mücadelesinin sıklıkla işlendiği görülecektir.¹ Bazı destanlarda bahadrların babaları, destana adlarını vermektedirler (Maaday-Kara, vd.) ve destanın başında komşu uluslar ya da rakip hanlar tarafından öldürülmektedirler. Bu durum, destanın ilerleyen bölümlerinde yaşanacak olayların en önemli habercisidir; çünkü, anası-babası öldürülen, obası ve ulusu yağmalanan bahadır, intikam seferine çıkacak ve böylece destandaki

* 31 Ekim-1 Kasım 2002 tarihleri arasında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen "Savaş Çocukları: Öksüz ve Yetimler" konulu uluslararası sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur.

** Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

olaylar öksüz-yetim bahadır etrafında gelişecektir. Öksüz-yetim bahadırların intikam almak amacıyla giriştikleri mücadeleleri de çoklukla kazandıkları görülmektedir.

Türk kahramanlık destanlarının, ülkeleri, ulusları yağmalanan ve aileleri öldürülen öksüz-yetim bahadırların eski örneklerine, *Wu-sun*larla *Kök-Türk*lerin türeyişlerini anlatan efsanelerde rastlamaktayız.² Hem *Wu-sun*ların hem de *Kök-Türk*lerin türeyiş efsanesinde aileleri ve ulusları ortadan kaldırılan ve ölüme terk edilen çocuklar, çeşitli hayvanlar (Kurt, karga, vd.) tarafından beslenmektedirler. *Kök-Türk*lerin türeyişini anlatan efsanede ailesi ve ulusu yok edildikten sonra ayakları kesilerek ölüme terk edilen çocuk, kendisini besleyen dişi kurtla birlikte bir mağaraya sığınır ve kurtla karı koca hayatı yaşar. Dişi kurt on çocuk dünyaya getirir ve *Kök Türk*ler bu on çocuktan türerler. Bir dönem yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan *Türk*ler, böylece yeniden türerler ve güçlü bir devlet kurarlar. *Wu-sun*larla ilgili efsanede ise dişi kurt ve karga tarafından beslenen çocuk, Hun hakanı tarafından tanrısal bir varlık olarak görülerek ölüme terk edilişten kurtarılır, hakanın himayesinde güçlü, savaşçı, zeki bir bahadır olur. Hun hakanı, bahadıra babasının yurdunu geri verir ve *Wu-sun*lar, bu delikanlıdan türerler. Görüleceği üzere her iki efsanede de yok oluş tehlikesi, başta Tanrı kutunu temsil eden kurt olmak üzere, hayvanlar tarafından himaye edilerek ölümden kurtarılan öksüz-yetim bahadırlar ve bu bahadırlar sayesinde yeniden türeyiş yer almaktadır.

Her iki türeyiş efsanesinde de ulusu terk eden Tanrı kutunun ölüme terk edilen han çocuklarının tanrısal varlıklar tarafından korunması ve hayatta kalmaları sonucunda ulusa geri döndüğünü görmektediriz. Nitekim, aşağıda ele alacak

ğımız bazı destanlarda da düşmandan kaçırılan han çocuklarının bırakıldıkları kutsal mekânlarda (Kutsal dağ, kutsal çam, vb.) tanrısal varlıklar tarafından korundukları ve belli bir yaşa ulaştıktan sonra da ili ve ulusu terk eden Tanrı kutunun geri dönmesi için mücadele ettiklerini görmekteyiz. Mücadele, iyi ile kötünün, yani, Ülgen ile Erlik'in mücadelesidir.

Altay Türklerinin destanlarından "*Maaday-Kara*" (Naskali 1999; **Maaday Kara, Altayskiy Geroişeskiy Epos**, Moskva 1973) ve onun varyantları olan "*Kan Püdey*" (Arat 1994: 90-133; Ögel 1989: 311-313) ile "*Ösküs Uul*" (**Altay Baatırlar**, 2. c., Gorno Altaysk 1959, 281-305; Surazakov 1985, 210-211)'da da kahramanın ailesi, obalarına hücüm eden düşmanlar tarafından esir edilmekte / öldürülmektedir. "*Maaday-Kara*"da, karısı Altın-Targa ile birlikte ihtiyarlık çağlarını yaşayan Maaday-Kara'nın obasına kötülük timsali olan Kara-Kula Kan saldırmak için harekete geçtiğinde oba halkı obayı, hayvanlar otlakları terk eder. Oba halkı ile hayvanların peşine düşen Maaday-Kara obasına geri dönerken karısı Altın-Targa'nın bir oğlan çocuğu dünyaya getirdiğini haber alır. Doğan çocuk, Tanrı kutunun ili-obayı terk ettiği bir dönemde, yani, kaotik ortamda dünyaya gelmiştir. Nitekim, "*Manas*" destanı başta olmak üzere pek çok kahramanlık destanında destan kahramanı, ilin-obanın felaketler yaşadığı dönemlerde dünyaya gelmektedir. Destan kahramanlarının çoklukla olağan dışı olayların yaşandığı dönemlerde dünyaya gelmesini, *Kök Türk* yazıtlarındaki ağır felaketler yaşayan Türk bodunu yok olmasın diye *Kök Teñri* tarafından tahta oturtulan hanlarla birlikte ele almak gerekmektedir. Kötülük timsali olan, yani, Erlik'in temsilcisi olan ve Tanrısal nizamı bozmakla yükümlü Kara-Kula Kan'ın saldırısına karşı koyacak

durumda olmayan Maaday-Kara, çareyi oğlunu “dokuz katlı” bir dağın tepesindeki dört gövdeli kayın ağacının altına bırakmakla bulur. Yani, Tanrı kutunun geri gelmesini sağlayacak ve Erlik’in temsilcileri ile Tanrı adına savaşacak olan çocuk, kutsal mekânlar vasıtasıyla Tanrı’ya emanet edilmektedir. Türk inancında, han ya da beylerin kutsal ağaçlar vasıtasıyla Tanrı katından yer yüzüne indirildiği, görevlerini tamamladıktan sonra yine kutsal ağaçlar vasıtasıyla Tanrı katına döndürüldükleri ve kutsal olarak kabul edilen ağaç ve dağların Tanrı’yı ya da Tanrı kutunu temsil ettiğini göz önünde tutacak olursak Maaday-Kara’nın oğlunu neden “dokuz katlı” kutsal dağın tepesindeki dört gövdeli kayın ağacının altına bıraktığını anlamamız kolaylaşacaktır.³ Maaday-Kara’nın oğlu Kögüdey-Mergen’i kutsal dağın tepesindeki dört gövdeli kutsal kayın altına bırakması, destanda şu şekilde anlatılmaktadır:

“Zil seslerinin yankılandığı /Alacakaralık dağın /Tepesine çıktı./Karısı Altın-Targa, /Maaday-Kara yiğit /Kapısından çıkarken, /İki gözünün yaşı /İki kara ırmak olup /Kapıdan dışarı aktı./İki memesini sütü /Birbirine eş iki ak göle dönüştü, /Çadırın artık atılan deliğinden akıp gitti./Ağlayıp inleyip kalakaldı./Namlı şanlı Maaday-Kara /Dokuz katlı /Kara dağın başına yöneldi./Tepede bir kayanın başında /Dört kayının altına /Bahadır oğluna bir beşik kurdu. /“Bu kara dağ, /Baban olsun, yavrum” dedi./“Bu dört gövdeli kayın, /Anan olsun, yavrum” dedi./Dört kayının özsuğu /Bahadır oğlunun ağzına /Her gün damla damla aksın diye /Bir oluk yerleştirdi. /Anasının altmış kulaç /Bağırsaktan ilk sütü /Yavrusunun ağzına /Her gün damla damla aksın diye /Kayın ağacının budasına /Sallansın diye bağladı./“Ölecek olursan, /Kemiklerin burada kalsın, dedi./Büyürsen de bundan sonra /Ayak izin

burada izi bıraksın, dedi./Başına saç ördüren /Bereketli Altay’ın sana yardım etsin, dedi./Baldırına et veren /Gür kayın seni kutsasın, dedi...” (Naskali 1999: 57-58)

Bu şekilde oğlunu “dokuz katlı” kutsal dağın tepesindeki “dört gövdeli” kayın ağacının altına bırakan Maaday-Kara, obasına geri döner ve Kara-Kula Kan’ın saldırısı sonucunda esir düşer. Erlik’in temsilcisi Kara-Kula Kan, bütün Altay’ı yerle bir eder, Maaday-Kara’nın kendisini, karısını, ulusunu ve malını sürüp götürür. Destanın ilerleyen bölümlerinde babası tarafından “dokuz katlı” kutsal dağın tepesindeki “dört gövdeli” kayın altına bırakılan Kögüdey-Mergen, Tanrı’nın esirgeyen ve bağışlayan vasıflarını temsil eden nesne ve canlılar tarafından kurtarılıp yetiştirilir. Bu arada, kutsal kayın ağacının gövde ya da tepesinden çıkan “öz su”nun dirilik, canlılık, gençlik, güç-kuvvet veren kutsal bir nesne olduğunu, pek çok destanda yaralı, güçten düşmüş ve hatta öldürülmüş kahadrların kutsal ağaçlardan sızan “öz su” vasıtasıyla hayata döndükleri, yaralarının iyileştiği, eski güçlerine yeniden sahip oldukları anlatılmıştır. Bunlara bir örnek vermek gerekirse “Manas” destanındaki *Bay Terek*⁴ ile Saha (Yakut) Türklerinin “*Er-Sogotoh*” destanındaki dünyanın göbeğindeki kutsal ağaçtan söz etmek gerekmektedir.⁵

“Maaday-Kara” destanında, kutsal kayın ağacı altına bırakılan Kögüdey-Mergen’in kutsal kayın ağacı tarafından beslenmesi ve Altay’ın sahibesi yaşlı kadının tarafından kurtarılması şu şekilde anlatılmaktadır:

“[Altay’ın sahibesi yaşlı kadın]“Maaday-Kara’nın Altay’ında/Tek bir çocuk bile kalmadı mı?/Tek bir başıboş adam bile kalmadı mı?/Halktan bir insan buralarda kalmış olmalı” deyip/Ümitsizliğe kapıldı./Ümitsiz ümitsiz otururken,/Kara dağın başında/Bahadır oğlunun bağır-

dığı/Altayın sahibesi hatunun/Sağ kulağında duyuldu,/Sol kulağında cınlandı./“Ey, dedi,/Nedir bu şimdi?” dedi./Sarı bakırdan yapılmış kırmızı/ değneğine dayanıp, /Kara dağın başına/Üç nefes alıp tırmandı./“Gece vakti çığırın/Yaman kuşun sesi mi bu? Dedi,/Gündüz vakti ağlayan/Yavru çocuğun sesi mi bu? Dedi/Gidip bir bakayım” dedi./Yedi gün yol aldı./Vardı ki,/Tepede bir kayanın başında,/Dört kayının dibinde/Bahadır oğlum uyuyor,/Dört kayının öz suyu/Ağzına damlıyordu/Oluktan akıp./Kayın ağacının öz suyu kurumuş/Oluktan akıp/Yavru çocuğun ağzına yazı geçirdi./Anasının sütü/Altmış kulaç bağırsak ile/kayın ağacının budağına/getirilip bağlanmış./Otuz kulaç kala sür kesilip kalmış./Bağlanan bu emziğin/Ağzı kuruyup kalmış./Yiğit oğlum yedi gün böyle dayanmış,/Derken ağlamaya başlamış./Upuzun kocaman bir çukura/Benziyordu beşiği,/Yassı bir tepeciğe/Benziyordu yastığı./Bahadır oğlum böyle yatıyordu./Sırtı silme altın./Bunu böyle görünce yaşlı kadın/Yüzünü çevirip ağladı,/Tekrar ona dönüp bir kakhaha saldı./“Gönlümün sevdası,/Gözümün nuru, dedi./Benim biricik yavrum, /Annen Altın-Targa’yı/Şimdi sevindireceksin,/Baban Maaday-Kara’yı/Baba diye çağırıcaksın,dedi./Yırtıcı dişli küllü kara at/yelesine uzanıp kalacak, dedi./Erkek takımından Kara-Kula/Yenine yaslanacak, yavrum”dedi./Bu yeni bağışlanmış yavruyu/Beşikle birlikte aldı./Altmış kulaçlık bağırsaktaki sütün/Artakalanını da alıp/Emzik ile birlikte bu sütlü bağır-sağı/Dirseğine sardı./Beşikteki bahadır oğlanı/Kucaklayıp aldı./Kara dağın başından/Aşağıya doğru inerken/...”(Naskali 1999: 82-83)

Destanın ilerleyen bölümlerinde Kögüdey-Mergen, Kara-Kula Kan’a karşı mücadele etmek ve ailesini kurtarmak için yola çıkar. Yolda başta Erlik’in adamları olmak üzere pek çok engelle

(zehir sarısı deniz, açıp kapanan iki dağ, vs.) karşılaşır, onları aşır Kara-Kula Kan’ı yenerek anasıyla babasını kurtarır. Fakat, Erlik’in kızının devreye girmesiyle anasını ve babasını Altay’da mutlu bir şekilde yaşarken kaybeder. Kögüdey-Mergen, bunun üzerine yer altına inerek Erlik ve adamlarıyla mücadele eder, yer altını düzene sokar. Tanrı adına mücadele eden bahadırların yer altına inerek Erlik ve onun adamlarıyla mücadele etmesi, “*Er Töştük*” (Sarıpbe-kov-Mukasov 1996) ve “*Ak Tayçı*” (Dilek 2002: 112-171) başta olmak üzere, diğer bazı Türk kahramanlık destanlarında da işlenmiştir.

“*Maaday-Kara*” destanının var-yantlarından olan ve Wilhelm Radloff tarafından derlenip yayımlanan “*Kan Püdey*” ya da “*Karattı Kan Pergen*”de hiç çocuğu olmayan Karattı-Han, bir oğlunun dünyaya geldiğini kutsal bir ağacın (huş-kayın) tepesine konan kuş vasıtasıyla öğrenir. Düşmanı Kara-Kula’nın saldırısına maruz kalan ve karşı koyacak gücü olmayan Karattı-Han, oğlunu bir dağın tepesindeki kutsal ağacın (huş-kayın) altına saklar. Ağaç, çocuğun doğacağını müjdeleyen kuşun konduğu ağaçtır ve çocuğun ağacın altına bırakılması, kutsal ağaca (huş-kayın) sığınmayı, yani, Tanrı kutunu sembolize eden kutsal ağaç vasıtasıyla Tanrı’ya sığınmayı ifade etmektedir. Karattı-Han, Kara-Kula tarafından öldürülür, obası ortadan kaldırılır. Huş ya da kayın ağacı altına bırakılan çocuk, bir yaşlı kadın tarafından bulunur ve yetiştirilir. Doğuştan olağan üstü özelliklere sahip olan Kan Püdey, Tanrı’yı temsilen kötülüğün timsali olan varlıklara karşı mücadeleye girişir ve bu mücadele sırasında babasını öldürüp obasını dağıtan Kara-Kula’yı öldürerek intikamını alır (Radloff 1999: 67-96).⁶

Kan Püdey’in iki Mös ile savaşını anlatan ve yine Radloff tarafından yazı-

ya geçirilen diğerk bir varyantta Kan Püdey, babasının iki Mös tarafından ölü-münden sonra dünyaya gelir. Yani, ba-hadır, doğuştan yetimdir. Babasının iki Mös tarafından öldürüldüğünden, oyun oynadığı çocukları yendikten ve çocukla-rın kendilerini yenmek yerine babasını aramasını söylemelerinden sonra haberdar olan bahadır, bunun üzerine babası-nın intikamını almak üzere sefere çık-mak ister. Annesinin engelleme çabala-rına rağmen sefere atlanır. Çıktığı sefer sonucunda iki Mös'ü öldüren Kan Püdey, iki Mös'ün eşini, halkını ve sürülerini yanına alarak obasına geri döner (Rad-loff 1999: 24-29).

Babası ya da ağabeyleri düşman ta-rafından tutsak edilen/öldürülen baha-dırdan olup bitenlerin gizlenmesi husu-su ile bahadırın bir tesadüf sonucu bu durumdan haberdar olması hususu, *Dede Korkut Kitabı*'ndaki bazı boylar başta olmak üzere, pek çok destan ve halk hi-kâyesinde de işlenmiştir. Destanlarda bazen kahramanın kendisinden yetim olduğu, kendisinden kaçırılan bir sözlü-sünün olduğu da gizlenmektedir ve kah-raman bu durumlardan da bir vesile ile haberdar olmaktadır. "*Er Töstik*" destanında, ağabeyleri sefere çıkan ve geri dönmeyen Er Töstik, bir kocakarının ön-ce örmeğini koparır daha sonra da bir kavga sırasında oğlunu öldürür. Kocakar-ı, bunun üzerine ona, kızıp avarelik edeceğine kaybolan kardeşlerini bulma-sını söyler. Böylece Er Töstik, kendisin-den gizlenen sırrı, yani, ağabeylerinin olduğunu ve onların gidip de bir daha ge-ri dönmediklerini öğrenmiş olur (Aça 2002: 129-130). "*Tahir ile Zühre*"nin Uy-gur varyantında Tahir, yetim olduğunu bir kocakarının su kabağını kırınca öğre-nir (İnayet 1995: 34). Yine "*Tahir ile Zühre*"nin bir Özbek varyantında Tahir, bir sözlüsünün varlığını ip eğirme çarkı-nı misketiyle kırdığı bir kocakarından öğ-renir.⁷ *Dede Korkut Kitabı*'ndaki "*Kazılık*

Koca Oğlu Yigenek" boyunda Yigenek, babasının on altı yıldır kâfir elinde tut-sak olduğunu Karagüne oğlu Budak ile laf atışırken öğrenir. Budak ona "Bunda laf atup nidersin? Ne gürlersin? Çünkü er dilersin varup babamı kâfir elinden kurtarsana" der (Ergin 1989: 200-201). Bir diğerk boy olan "*Uşun Koca Oğlu Segrek*"te Segrek, kardeşi Egrek'in Alınca kalasında tutsak olduğunu, kavga eden iki çocuğu ayırırken attığı tokatlar neti-cesinde öğrenir. Yolu bir gün bir derneğe uğrar, yeme içme arasından sarhoş olur ve ayak yoluna çıktığı zaman da öksüz oğlanın bir kızanla çekiştiğini görür. "*Nolduñuz*" diyerek bir şaplak birine, bir şaplak da öbürüne vurur. Bunun üzerine çocuklardan biri "Bizi niye vurursun? Hünerin varısa kardeşin Alınca kalasın-da tutsaktır, var onu kurtar", der (Ergin 1989: 226-228). "*Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı*" boyda Uruz, babası Salur Kazan'ın Tomanın kalasında tutsak olduğunu atlanıp diva-na gelirken yolda rastladığı bir kimse-den öğrenir (Ergin 1989: 239). Görülece-ği üzere *Dede Korkut Kitabı*'nda yer alan bazı kahramanlar, kendilerinden gizle-nen sırrı tesadüfen öğrenmektedirler. Ayrıca, yiğitlik tasladıkları zaman da düşman elinde esir olan baba ya da kardeşlerini kurtarmadıkları için kınan-maktadırlar. Altay Türklerinin destanla-rından "*Kan Şentey*"de Karıs Kara adlı alp, düşmanlarının eline esir düşerek zindana atılmaktadır. Evde kalan karısı bir oğlan çocuğu doğurur. Anası oğluna babasına dair bir malumat vermez. Oğ-lan bir gün yedi kocakarından babasının tutsak olduğunu öğrenir. Daha sonra düşmanın memleketine giden oğlan ba-basını kurtarmaktadır (İnan 1987: 190). "*Kan Şentey*", *Dede Korkut Kitabı*'ndaki Salur Kazan'ın esir oluşunu ve oğlu ta-rafından kurtarılmasını anlatan boyla büyük benzerlikler göstermektedir. Tıva Türklerinin kahramanlık destanı "*Ba-*

yan *Toolay*"da kahraman Möge, atasının kendisini daha doğar doğmaz kendisiyle birlikte doğan bir kızla (Malçın Ege-Han) söylediğini dedesi Möge'nin en büyük kardeşi olan Aldın-Aas'tan öğrenir ve bunun üzerine sözlüsünü aramak için yola koyulur (Baysklan 1987: 8). "*Alıp-Manaş*"ın Tatar varyantı olan "*Alıp-Memşen*"de Alıp-Memşen'in sonradan doğan kardeşi, ok atma yarışına gittiği sırada ok atışının Alıp-Memşen'e benzetilmesi üzerine anasına gelip bir ağabeyinin olup olmadığını sorarak düşman elinde esir olan ağabeyinin varlığından haberdar olur (Ergun 1997: 62). "*Kozi Körpeş-Bayan Sulu*" destanının pek çok varyantında da (Altay, Kazak, Başkurt, Tatar) kahraman Kozi, kendisinden kaçırılan bir sözlüsünün olduğunu bir rastlantı sonucunda öğrenmekte ve sözlüsünü aramak için yola çıkmaktadır (Aça 1998).

Tıva Türklerinin kahramanlık destanlarından "*Möge Bayan Toolay*"da ana ve babası öldürülerek öksüz-yetim kalan Kiskıl Attıg Möge Şagaan-Toolay'ın, kendisinden kaçırılan sözlüsünü aramak için atlanışı ve mücadelesi ile babasını öldürenlerden intikam alması anlatılmaktadır. Destanı şu şekilde özetlemek mümkündür: Tuman Kiskıl Attıg Möge Bayan-Toolay, karısı ile yapayalnız yaşamaktadır ve bir gün Ak-Tayga'da avlanırken yabancı bir bahadıyla karşılaşır. İki bahadır henüz doğmamış olan çocuklarını kendi aralarında söyleyip dünür olurlar. Eve dönen Möge Bayan-Toolay, karısının bir oğlan çocuğu doğurduğunu görür ve bunun üzerine bir toy düzenler. Toya, Karatı-Han da gelir ve Karatı-Han, Möge Bayan Toolay'ın zenginliğini görünce Möge Bayan-Toolay ile karısını kendi obasına davet edip öldürür ve oğlanı da kendisine çoban yapar. Zavallı çoban, bir gün bir tayla karşılaşır. Tay, ona babası tarafından mağaraya saklanan savaş silahları ve kıyafetlerini nasıl

bulacağını anlatır. Savaş elbisesini giyen ve silahları kuşanan çocuk, olağan üstü bir şekilde bir bahadıra dönüşür. Tay da çocukla birlikte olağan üstü bir şekilde gelişir ve alp ata dönüşür. Tay, delikanlıya Tuman Kiskıl Attıg Möge Şagaan-Toolay adını verir ve doğmadan önce sözlendiği nişanlısından haber verip onu nasıl ve nerede bulacağını söyler. Möge Şagaan-Toolay, nişanlısı güzeller güzeli Altın Dangan'ı bulur ve bütün rakiplerini yenerek kızı almaya hak kazanır. Bahadır, eşi ile birlikte evine döner. Eve dönerlerken bir ormanda dinlenmeye karar verirler. Möge, karısını dinlendikleri yerde bırakır ve avlanmaya çıkar. Avdan dönünce karısı ve eşyalarının Amırğa-Kara Moos tarafından kaçırıldığını, karısının geride bıraktığı mektup vasıtasıyla öğrenir. Möge, peşlerine düşer ve Amırğa-Kara Moos'u öldürüp karısıyla birlikte Ak-Hem ırmağının kıyısında bulunan evlerine döner. Daha sonra Möge Şagaan-Toolay, Karatı-Han'dan intikam alır ve karısıyla birlikte barış ve huzur içinde yaşamaya başlar (Baysklan 1987: 9-10).⁸

Verilen özetten de anlaşılacağı üzere, anası ve babası sözlüsünün babası tarafından öldürülen ve sözlüsü kendisinden kaçırılan bahadır, olağan üstü özelliklere sahip olan atının yardımıyla hem sözlüsüne kavuşur hem de ana ve babasını öldüren Karatı-Han'ı öldürerek intikamını alır. Ana ve babası Karatı-Han tarafından öldürülerek çoban yapılan bahadırın en büyük yardımcısı olağan üstü özelliklere sahip tay, Tanrı'nın bahadıra uzanan eli konumundadır. Türk kültüründeki kutsal atların Tanrı katından gönderildiklerine, Tanrı adına yer yüzüne egemen olma yolunda mücadele eden bahadırların en büyük yardımcıları olduklarına dair inanç, alanın uzmanlarınca bilinen bir husustur.

W. Radloff tarafından Şor Türkleri arasından derlenen "*Karattı Pergen*" de,

oğlu ve kızı olmayan Altın Han, Kuskun Alp tarafından öldürülür ve geride kalan karısı bir oğlan çocuk dünyaya getirerek onu Kuskun Alp'tan koruyabilmek için yerin yedi kat altına gizler. Daha doğduğu andan itibaren babasız olan Karattı Pergen, kendisini öldürmek isteyen Kuskun Alp'tan amcası sayesinde kurtarılır ve yetiştirilir. Destanın ilerleyen bölümlerinde Karattı Pergen'in amcası ile birlikte girdiği mücadeleler olağan üstü bir atmosferde anlatılmaktadır (Radloff 1999: 389-405).

Ulusun, ilin yaşadığı bir felaket sonrasında dünyaya gelen bahadırın varlığının düşmandan gizlenmesi hususu, "Manas" başta olmak üzere bazı destanlarda da işlenmiştir. Karattı Pergen'i bulup öldürmek isteyenlerle Manas'ın doğduğunu kâhinler sayesinde öğrenip onu ortadan kaldırmak isteyenlerin korkuları ve amaçları aynıdır. Her iki durumda da dünyaya gelen bahadırlar, uluslarına, illerine yapılanların hesabını soracak, kaotik durumun ortadan kalkmasını sağlayacaklardır.

Yine Radloff tarafından Şor Türkleri arasından derlenip yayımlanan "Altın Ergek" adlı destanda, Altın Sabak adındaki bir kadının yetim bir oğlan kardeşinden söz edilmektedir. Yetim oğlan, gördüğü rüyalarda babasının bir bey olduğunu, düşmanları tarafından öldürüldüğünü görür. Sonunda ablasından, bir bey olan babasının Dokuz Kara Monguz tarafından öldürüldüğünü öğrenir. Henüz üç yaşında olmasına ve ablasının yedi yaşını beklemesini söylemesine rağmen yetim çocuk beyaz sarı atı Arandju ile yola koyulur. Kahramana Altın Ergek adı da bizzat atı tarafından verilmektedir. Göğün yedinci katına kadar atıyla birlikte çıkan Altın Ergek, yolculuğu sırasında bir dostuna uğrar ve onunla birlikte yoluna devam eder. Dokuz Monguz'un yurduna vardıklarında Altın Ergek'in atı, Dokuz Kara Mon-

guz'un üç oğlu tarafından yakalanıp öldürülmek istenir. At, üç oğlanın elinden Altın Periste tarafından kurtarılır. Altın Periste, salladığı kamçıyla üç oğlanın kafasını koparır. Atıyla birlikte Dokuz Kara Monguz'un yurduna saldıran Altın Ergek, ülkeyi yağmalar, canlı namına bir şey bırakmaz. Bahadır, böylece babasını öldüren ve hayvanlarını sürüp götüren Dokuz Kara Monguz'dan intikamını almış olur (Radloff 1999: 419-435).

Kazak Türklerinin destanlarından "Er Kosay"da, altı kardeşi Kalmak (Kalmuk) bahadırları tarafından öldürülen, ancak altmışına bastığında Er Kosay adında oğul evlat sahibi olan, altı kardeşinin intikamını almak için ordusuyla sefere çıkan Er Bökşe, kardeşlerini öldüren Kalmaklara karşı giriştiği savaşta öldürülür, geride bıraktığı altı yaşındaki oğlu Er Kosay yetim kalır. Destanda babası Er Bökşe'nin ölüm haberini babasının askerlerinden alan Kosay'ın bu durum karşısındaki psikolojik durumu ve tavrı şu şekilde anlatılmaktadır:

"... O zaman Kosay ağladı/Tepesindeki çifte perçemin/Birisini dahi koymadan yoldu/Öğle vakti olana dek/Başları ellerinin arasında ağladı/Öğle vakti dolduktan sonra/Yerinden kalkıp Er Kosay/Yürüyüp evine gelir/Anasına söyler/Müjde ana, müjde/Evinin içini toplasana/Nişancı kara avcın/Atanla anana itaat etmeden/Başını koşup erdiğin/Bilmezsin devenin geldiğini/Altmış yaşındaki babacığım/Kız girmişti koynuna/ İhtiyarlığı itiraf etme/Kara çıkar da kızıl giy/Bu layıktır bedenine/Anası burada söyler/Söyleyince ne der/Kara dağda ırmaklar/Söyleyince ne der/Kara dağda ırmaklar/Söyleyince ne der/Kara dağda ırmak/Bağrında iki ırmak/Kocan geldi denmesine/Inandın mı sen bahtsız/Elden kaçan sungurun/Yolunu bulup ağıt yak/Kocan öldü dedikten sonra/Kınalı

parmak, gümüş tırnağı/Ak yüzüne çalar/Yüzü kanla dolar/Bağırıp çağırır/Kosay kaçıp yöneldi/Üç gün boyunca bozkırda/Kosay gelse evine/Ağlayıp durur anası/Söz koşup söyler/Kınalı parmak, gümüş tırnak/Çıkardın yüzün yağına/Bağırıp çağırırsan ateşe düş/Getirmez senin kocanı/Getirmezsen kocanı/Böyle edip kaçırma huzurumu/Her gün eteğin dolar/Gözünden akan yaşınla/Bağırıp çağırırsan ateşe düş/Gelmez kocan yanına/Anam, anam deyip gelsem/Analığın bu mudur/Bu feryad ü figânı kesmezsen/Ben de savaşa giderim/Oturmam yanında...” (Aça 2002: 256-257)

Babasının ölüm haberini alır almaz üzüntüye gark olan Er Kosay, çok geçmeden kendisini toparlar ve perişan hallere düşen anasını teselli eder. Babasından sonra beyliği devralan bahadır, Kalmaklara karşı yürüttüğü mücadeleyi yoldaşı Kodar'ın⁹ da yardımıyla kazanır ve amcaları ile babasını öldürenlerden intikamını alır.

Türk kahramanlık destanlarının öksüz yetim kahramanlarına daha pek çok örnek vermek mümkündür. Fakat, yukarıda verilen bilgiler bile, Türk kahramanlık destanlarının konuları arasında ili, ulusu düşman tarafından yağmalanan, ana ve babası öldürülen bahadırların bu duruma neden olanlardan intikam almak için seferlere çıkışının önemli bir yer işgal ettiğini göstermek için yeterli olacaktır, kanaatindeyiz. İli, ulusu yağmalayan, bahadırların çoklukla han ya da bey olan babalarını öldüren/tutsak eden düşman, kötülüğün, yani, Erlik'in temsilcisidir. Onlara karşı intikam mücadelesi yürüten bahadırlar ise, Tanrı kutu taşıyan nesne ve canlılar tarafından kollanan Tanrı temsilcileridir. Türk düşüncesindeki hanların ve han soyundan gelenlerin yer yüzüne töreyi, adaleti ve huzuru hakim kılmaları için bizzat Tanrı tarafından yer yüzüne indirildikleri inancı göz önüne alındığında

han soyundan olan öksüz yetim bahadırların yürüttükleri mücadelelerin sadece intikam almak amacıyla gerçekleştirilmediğini, tanrısal nizama tehdit eden adaletsizliği, zulmü ortadan kaldırmak, Erlik ya da kötülüğün temsilcisi olanları cezalandırmak, dize getirmek amacıyla gerçekleştirildiğini söylemek daha anlamlı olacaktır.

Tarihinin en eski dönemlerinden itibaren sürekli mücadele etmek, savaşmak durumunda kalan Türk ulusunun destanlarında, savaş mağduru öksüz-yetim çocuklara özel bir yer ayrılması ve bu çocukların yürüttükleri mücadelelerin ayrıntılı bir şekilde anlatılmasından daha doğal bir şey olamaz. Fakat, görünen odur ki, girdiği savaşlar sonrasında zaman zaman ağır yenilgiler alan ve ilini töresini kaybeden Türk ulusu, yeneden ayağa kalkmasını ve eski güzel günlerine dönmesini bilmiştir. Nitekim, öksüz-yetim bahadırların konu edildiği destanlarda da yaşanan ağır felaketlerden felaketlere neden olanlar öksüz-yetim kahramanlar tarafından cezalandırılarak kurtulmakta, yeniden huzurlu ve mutlu günlere dönüşmektedir.

NOTLAR

¹Nitekim Altay, Tıva gibi Güney Sibirya Türklerinin destanlarının konu özellikleri üzerinde duran bazı araştırmacılar, işlenen konular arasında, kahramanların hanlara ya da diğer yabancı istilacılara karşı yürüttükleri mücadelelerin önemli bir yer işgal ettiğini ifade etmektedirler. L. V. Grebnev, Tıva Türklerinin kahramanlık destanlarının konularını şu şekilde sınıflandırmaktadır: *a. Kahramanın sadece eş (gelin) aramak için yaptığı mücadeleler*, *b. Kahramanın eş (gelin) aramakla birlikte hanlarla yaptığı mücadeleler (Burada hanlar genellikle mitik güçlere sahiptir)*, *c. Kahramanın, hanlara ya da diğer yabancı istilacılara karşı yürüttüğü mücadele* (Grebnev 1960'tan Baysklan 1987: 7). Altay Türklerinin destanları ve destancılık geleneği üzerine önemli çalışmalar yapan İ. V. Puhov, Altay Türklerinin kahramanlık destanlarının konularını beş grupta ele almaktadır: *a. Kahramanın canavarlarla mücadelesi*, *b. Kahramanın yer altı dünyasının hakimi Erlik'le mücadelesi*, *c. Kahramanın düniürlüğü ve düğünü*, *ç. Kahramanın yabancı hanların işgalleri-*

ne karşı yürüttüğü mücadelesi, d. Kahramanın sömürücü-zulmedici kötü hanlarla mücadelesi (Puhov 1973: 30).

² Efsane metinleri ve metinler üzerinde yapılan kapsamlı bir inceleme için bk. Ögel 1989: 13-29.

³ Kutsal ağacın Türk inancı ve düşünce sisteminde neyi ifade ettiği konusunda bk. Ergun 2000: 22-30.

⁴ Manas'ın ölümünden sonra kötü insanların saldırısından oğlu Semetey'i korumak için kaçan Kankey, Bukar'a giderken uzun, ıstıraplı bir yolda aç susuz azap çektiği sırada önüne rast gelen "Bay Terek"e şöyle seslenir: "Evlüya isen el açıp/Duacı ol Bay Terek/Evlüyamdan ayrılıp/Karartı bulmadan duruyoruz,/Bizim gibi fakire/Ata ol Bay Terek/Sevgili candan geçtik/Gizleyip (saklayıp) gitmek için/Vah kurban olayım Bay Terek/Yorulduğum canı dinlensene/Nerede uyuyayım Bay Terek?/Yetimine güç versene/Kurban olayım Bay Terek/Haksız kaldım süt versene,/Sönen ateşimi yandırsana/Olen canı diriltsene/Kopup gittim birleştiresene." Kankey'in yakarışını duyan Bay Terek, kutup tarafındaki budağından ırmak gibi edip süt akıtır, ona içirir, güç kuvvet kazandırır eskisi gibi dinçleştirir (Saripbekov 1995: 127-128).

⁵ "Dünyamız Yakutlarca, sekiz köşeli imiş,/Yerin ortası ise sarı göbekli imiş/Dünyanın göbeğinde bir de ağaç var imiş/Bu ağaç büyük imiş, göklere çıkar imiş./Bu ağacın her yanı Tanrı'dan hep süslüymüş./Kabukları, kütüğü, tıpkı som gümüşlüymüş./Ağacın gövdesinden bir usare akarmış./Bu kutsal suyun rengi, altın gibi parlarmış./Ağacın budakları, ta göklere uzanmış./Gören sanırmış sanki dokuz kollu şamdanmış!/Yaprakları büyümüş, dallarından sarkarmış./Yaprakların her biri, bir at derisi kadarmış./Ağacın tepesinde bir usare çıkarmış./Köpük köpük kaynayıp, sarı renkte akarmış!" (Ögel 1989: 100)

⁶ Destanın "Oğuz Kağan" destanıyla olan ilişkisi ve genel bir değerlendirme için bk. Ögel 1989: 311-313.

⁷ **Özbek Halk İcadi-Dastanlar**, Taşkent 1974, 15-19.

⁸ Destanın diğer bazı varyantları için bk. **Tıva Maadrlıg Tooldar**, (hzl. S. M. Orus-ool), 1. c., Kızıl 1990, 239-265; **Tıva Tooldar**, Kızıl 1947, 267-289; **Tıva Ulustun Tooldarı**, Kızıl 1967, 168-182; **Skazaniya o Bogatryah**, Kızıl 1960, 143-167; **Geroişeskiy Epos Narodov SSSR**, 1. c., Moskva 1975, 352-367.

⁹ Kodar tiplemesi, "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" gibi bazı destanlarda olumsuz bir karakteri canlandırmakla birlikte bu destanda olumlu bir karakter sergilemektedir. Bu hususta bk. Aça 1998.

KAYNAKLAR

AÇA (Mehmet), 1998, **Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya (Basılmamış doktora tezi).

AÇA (Mehmet), 2002, **Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği**, Konya: Kömen Yayınları.

Altay Baatırlar, 2. c., Gorno Altaysk 1959.
ARAT (Reşit Rahmeti), 1994, **Güney Sibirya Türkçesi Metinleri**, (hzl. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

BAYSKLAN (S. M.), 1987, **Poetika Tuvinskogo Geroişeskiy Eposa**, Kızıl: Tuvinskoe Kniznoe İzdatel'stvo.

DİLEK (İbrahim), 2002, **Altay Destanları I**, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

ERGIN (Muharrem), 1989, **Dede Korkut Kitabı I**, 2. b., Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

ERGUN (Metin), 1997, **Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Alıp Manas**, Konya: Cemre.

ERGUN (Metin), 2000, "Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları", **Millî Folklor**, VI, 47: 22-30.

Geroişeskiy Epos Narodov SSSR, 1. c., Moskva 1975.

GREBNEV (L. V.), 1960, **Tuvinskiy Geroişeskiy Epos**, Moskva.

İNAN (Abdülkadir), 1987, **Makaleler ve İncelemeler I**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İNAYET (Alimcan), 1995, **Uygur Halk Hikâyeleri Üzerinde İncelemeler**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir (Yayınlanmamış doktora tezi).

Maaday Kara, Altayskiy Geroişeskiy Epos, Moskva 1973.

NASKALİ (Emine Gürsoy), 1999, **Altay Destanı Maaday Kara**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ÖGEL (Bahaeddin), 1989, **Türk Mitolojisi I**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özbek Halk İcadi-Dastanlar, Taşkent 1974.

PUHOV (İ. V.), 1973, "Altayskiy Narodny Geroişeskiy Epos", **Maaday Kara, Altayskiy Geroişeskiy Epos**, Moskva: 8-60.

RADLOFF (Wilhelm), 1999, **Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı**, (çev. Arzu Ekinci-Yasemin Ünlü), 1. c., Ankara: Ekav Yayınları.

SARIPBEKOV (Raykul), 1995, "Bayterek", **Manas Ensiklopediya**, 1. c., Bişkek: 127-128.

SARIPBEKOV (Raykul)-Muratalı Mukasov, 1996, **Er Töştük, El Adabiyatı Seriyası**, 2. c., Bişkek: "Şam" Baspası.

Skazaniya o Bogatryah, Kızıl 1960.
SURAZAKOV (S. S.), 1985, **Altayskiy Geroişeskiy Epos**, Moskva.

Tıva Maadrlıg Tooldar, (hzl. S. M. Orus-ool), 1. c., Kızıl 1990.

Tıva Tooldar, Kızıl 1947.

Tıva Ulustun Tooldarı, Kızıl 1967.